

VIII. NÕID JA NÕIDUS

EBAUSUST LIIVIS

149. „Nõiausk on pea kõigis Euroopa, eriti veel Lääne-Euroopa ristiusu mais rahvusvahelikkude, üllatavalt ühetaolist laadi, sest selle vanemad sugemed on pärit sääl pea igalpool suuremalt osalt ühisest paganlikust indo-euroopa usundilademest, kuna uuemad sugemed taas põlvnevad nõndasama ühisest allikast — katoliku kirikust” (Wuttke, DVA³ 151, § 210.). — Täitsa rahvusvahelikkude ilmet kannavad ka liivi ebausukombed ja maagilised toimingud, kuigi need on üht ja teist viisi lokaliseerund ja aklimatiseerund vastavalt kohalikkele oludele ja tingimusele. Juba eelpool oli juttu liivlaste suurest eausklikkusest ja nõiakunstist varemajal ja veel praegugi (vt. LRU I 1, 11—13). Esitagem selle illustreerimiseks ka Wiedemanni iseloomustavad read 19. aastasaja keskelt. —

Dabei aber haben sie noch viel Aberglauben, der aus alter Zeit überkommen ist, da sie mancherlei Seltsames thun und beobachten ohne selbst mehr genau zu wissen, warum. Von je her haben sie bei ihren Nachbarn im Rufe der Zauberei gestanden, wie auch anderswo Völker der finnischen Familie. Noch Ditmar (1807) erzählt, dass — — — die Letten die livische Sprache nie lernen theils wegen der schwierigen Aussprache theils ebenfalls aus abergläubischer Scheu vor den mancherlei gleich lautenden und doch etwas Anderes bedeutenden Wörtern. Ja sogar 1846 sagte dem Akademiker Sjögren der Krüger aus dem Irbenschen Kirchenroge, ein Deutscher, „dass er für die Liven allen möglichen Respect hege, weil sie in allerlei Zauberkünsten wohl bewandert seien, so dass sie Volk und Menschen vedrerben können, weshalb er es sich auch zur Regel gemacht habe, in einem livischen Hause von allem dem, was man ihm auch anbiete, nichts zu verzehren.” — SjWied, LGr LXXIII—LXXIV.

Ja isegi veel 20. sajandi liivlased on säilitand oma hingepõhjas küllalt mineviku eausku. Ilma et hakata loetelema liivlaste väga rohkeid maagilisi tempe ehk taige, esitagem ainult mõningaid näiteid tegelikust elust, tõesti sündind lugusid, mis kujukalt iseloomustavad liivlaste mererahvale nii omast konservatiivset hingelaadi ja mis demonstreerivad, kuis metsade ja mere varjus omaette elutsevaid kalurite külades püsib nagu mingis vabaõhmuuseumis vanamoodne eausu-maailm hoolimata sellest, et läbi ranniku liiva puperdab päkapikuline susla vedur, mis toob iga päev vile ja puhinaga teateid uuest ajast ning oma auru ja suitsu hingetõmmetega otsekui tõlgitseks moodsa inimese psüühikat. Võib-olla on praegu Liivigi rannikul murdumismoment: Ilmasõja ja revolutsioonide õhkkonnas kasvab uus põlv, keda ei kõida enam endise aja traditsioonid ega elukäsitlus, kuna sureva vanema põlvega variseb hauda ka aastasadade pärandet orjarahva ilmavaade (vt. nende ridade kirjutaja artiklit „Liivi rahva olevik”, EKirj. 1923, eriti lhk. 172—180). Ja püsib ainult see, mis on pandud paberile... Kuid küllap eeldusi on eausklikkuse püsimiseks moderniseerund kujul ka uute põlvede hingepõhjas vast ehk enamgi, kui välispidiselt näib.

150. Maagiliste toimingute tegemist liivlased väljendavad tüübilise läti lainsõnaga maít'õmi: infin. maít'õ (lvÜ < lt mantāt 'feien' ~ mantēt 'zaubernd kurieren', ME). Seda sõna tarvitatakse paljudes variatsioones (alamal esitetakse üksikuid iseloomustavamaid näiteid liivi taigade hulgast nende ridade kirjutaja ja Leinbocki kogudes). Näit. joodikule antakse kuidagi veega sisse surnuküünal, et ta jätaks joomise järgi, ja see temp ongi siis maít'õmi (Ir), mõni taas maít'õb karskele juurde joomatõve (Pr). Või kevadel esimest korda kalale minnes võetakse kolm korda maast peoga liiva taskusse, et saaks alati „maa juurde” tagasi, — sellega siis maít'õb end maa külge, siis saab merelt alati randa (L). Kui lapsel või hobusel või kellegil muul on midagi viga, siis suitsutatakse teda ja öeldakse, et nüüd vaja maít'õ, et ta saaks terveks (Pr). Iseloomustav on vahetegemine, et näit. käsna arstitakse küll „puhumise” (vrld. § 157), küll aga ka „mantimise” (s.t. siis maagilise toimingu, taia) abil (Ii Lnb 915/6). Samuti maít'õb teatud taigega, et (vastostetud) hobused, kariloomad, kanad jne. koduneksid uue kohaga ja püsiksid sääl (lvÜ), et elajad püsiksid ka karjas üheskoos ega puseks üksteist (eriti Ida-Liivis tuntakse palju karjahoiu-taige), et mesilased laskuksid pereheitmisel madalaile (Ii Lnb 453), et varesed ei viiks kanapoegi (Kl Lnb 521), et võlud ei pääseks lehma imema ega ussid tikuks hoonete ligi (Pr), et poiss hakkaks teatud tüdrukut armastama (L, Sr, Ir, Pr, V, Kl, M), et meest-naist ei kakleks (Ir) jne., jne., jne.

Järgnegu rida tõesti sündind lugusid eausu pildistamiseks tänapäeva Liivi rannikul.

KÄRNKONN USSI SUUS (S. 128)

On vana usk, et (maagiline) täidaminek on sõnadel ja soovel, mis öeldakse just sel momendil, kui satutakse päästma kärnkonna ussi suust vabaks (Kr, Pr, V).

Kord Sīkrōg-küla mees, va Tūl' Pētōr, näind ussi, kel olnud kärnkonn just parajasti suus. Ta „pigistand” kaikaga ussi, kuni see lasknud konna lahti, ja öelnud ise sel puhul: „Pigista silkude pääle!” Ja siis hiljem, kui ta läind silguvōrkega merre, ta korrand alati neidsamu sõnu, ning mõtelge, tõepoolest temal võrgud olnud alati täis silke. — Kr 155.

PAAT MÖÖDA TEISTE MALKU MERRE (S. 128)

Jutustaja ise läind kord koos teiste küla kaluritega kevadel esimest korda merele. Rannal tulnud sõber tema manu ja sosistand: „Jääme kõige viimaseiks merele minema. Kui kõik on läind juba ära, siis võtame igäuhe paadi alt ühe malga ja veame oma paadid neid mööda merre: sa näed, et siis meil kalu ei puudu kogu suvel, — kuhu aga paneme võrgu sisse, säält saame !”

Nad teindki nõnda. — L 104.

TEISTE TAGANT KALAÕNNE RIISUJAD (S. 128)

1911. aasta suvel Koštrōg-küla viis abiellumata poissi püüdnud kalu kõik üheskoos ühe suure paadiga ja neil õnnestund alatasa saada kalu palju enam ku muil Koštrōg-küla paatel. Siis üks võlumist uskuv ja ise võlutempe tegev naine hakand kõnelema: nad sellepärast saavat alati niipalju kalu, sest et nad lähevad viimaseina merele ja võtavad muude paatide jälgest kõige õnne omale. Kui jutustaja saand seda kuulda (tema ise olnud kah üks neist poistest), siis ta kiusu pärast tahtnud narritada seda naist ja läind õhtul rannas naise paadi merele sõudmise järele sinna paadi kohale ja kahmand kolm korda käega, nagu riisuks ta selle õnne säält omale sülle, ja viind seda niiviisi kolm korda oma paati. Teised paadid olnud juba merel. Jutustaja oma poistega jäänd jällegi viimaseks ja pidand sellepärast kaugemale sõudma ja heitma oma võrgud sügavamale merre. Muidugi olnud neil siis hommikul kalu rohkem kui muil: heitnuksid nad võrgud veelgi sügavamale, nad saanuksid veelgi enam kalu. Aga nüüd olnud sel naisel kurk laialt lahti! ta sõimand jutustajat pahimate sõnadega ja keelnud oma meestel ära, et nad kunagi ei tohi sõuda enam enne neid merele. Ning mehed pole sõudnud enam kah... — Kr 281 (Tüübiline näide, kuidas ebausku kujunemist soodustavad täitsa reaalsed asjaolud tegelikust igapäevasest elust, nähtud läbi väära kausaliteediprilli: on ju üsna loomulik, et noored tugevad mehed — suure paadiga — hulgakesi koos — sügavas püügiveses — kauem aega töötades — saavadki tõepoolest enam kalu kui näit. paar vanemat meest pisikese paadiga madalas vees vähem aega töötades — aga ometi mitte seepärast, et nad viimasena merele lähevad ja teiste tagant õnne riisuvad!).

LESTAÕNN ÄRA SÕNATUD

Ka jutustaja endaga olnud imelik lugu, aastat nelikümmend tagasi. — Nemad koos ühe Saaremaa poisiga püüdnud lesti, saand ka palju. (Tol ajal ju kalu oli rohkem: mis nüüd loeb paljukuks, see siis oli vähe. Alla 2—3 räätsa ei olnud neil saak kunagi mehe pääle. Müünd tihti oma 3—4 rbl. eest kalu, mis siis oli suur raha.) Kalaõnn neil olnud alati hää. —

Ühel hommikul, kui nad jälle tulnud randa hää lestasaagiga ja teistel olnud vähe, tulnud üks mees nende paadi juurde vaatama, pannud käed paadi äärele ja öelnud: „See küll on üks ime, sul on iga päev lesti, meil mitte üht!” Õigus see ju olnud, ega temagi võind vastu vaielda. Sellest ajast pääle aga olnudki nende kalaõnn otsas: saand oma noodaga ainult mõne üksiku suurema lesta ja kõigil verised seljad. Nii nad katsund igapidi, kuid ei midagi. Teistel aga kalu küll. Nii nemad kord oma paadiga läind kaugele merele, et säält ehk parem õnn, kuid ei kedagi. Pannud siis tähele, et üks paat väga hoolega veab ühes kohas — juba päälelõunane aeg, kuid veavad edasi. Nemad siis sõitnud juurde, küsind, kas kalu on. Öeldud, küll ja küll, — olnudki kõik paadipära neil lesti juba kuhjaga täis. Katsund nemad ka säälsamas kohas mitu korda, aga ei saand midagi, teistel aga endiselt kalu küll.

Nii kestnud mitu nädalat. Siis ta vihastund, sõitnud Windausse ja läind laevale, kus sõitnud mitu aastat. Enne ärasõitu teda küll õpetand üks Saaremaa mees, kuidas oma noodaõnne tagasi saada: tulnud võtta kolm lesta, tõmmata need noodasilmast läbi jne., ta kahjuks rohkem ei mäleta, kuidas see olnud. Ta pole enam tahtnud jannata, läind laevameheks. Ta suur nõiduse uskuja ei olevat, aga mõtlema pannud see asi küll. Ei tea praegugi, kas see oli nõidumisviga või ime, mis tema noodaõnne ära rikkus. — L Lnb 618/9 (5).

NAISE EEST TEELT KÕRVA

Jutustaja mitu korda käind koos vana Ait's-valla metsavahiga kalal, noodal. Igakord, kui teel naine tulnud vastu noodale minnes, ta pöördund teelt kõrvale metsa ja oodand, kuni see saand mööda. Edasi minema hakates võtnud siis mingi kivi, kooretüki või muu väikese asjakese, pannud tasku ja öelnud sääljuures, et on võtmist (s.t. vaja võtta) õnne ka kaasa. — Uu Lnb 573.

LEHM HULLUKS NÕIUTUD

Jutustaja enda kodus olnud säärane lugu. — Ostetud papi käest lehm, olnud päris hää lehm. Ühel päeval karjas äkki jäänd hulluks, joosnud ära, läind mööda metsi. Mindud otsima, kuid lehm joosnud ees nagu metsloom. Mitu-setu päeva otsind, kuni lõpuks saand kätte soost, kuhu vajund sisse. Toond siis koju. Kuid lehm olnud hull edasi.

Nende juures olnud siis töö üks vanaldane mees, teind aitu, tark ta olnud. See siis õpetand, mis teha, et nende lehm saaks terveks ja tegija oma hulluks. Tulnud minna silla juurde, kust lehmad karja minnes üle käivad, ja võtta tükike sillapuu küljest (täpsemalt ei mäleta, sest olnud ise merel; ka ei mäleta, mis selle puukilluga edasi tulnud teha). Nii nad kord teindki õpetuse järele, ja teisel hommikul olnudki nende lehm terve ja ühe teise külainimese lehm hull. — L Lnb 617 (4).

MÜÜDUD VASIKALT KARVU (S. 128 + 129)

Jutustaja ostnud laadal vasika ja tõstnud vankrile, sääl aga tulnud veel müüja naine tagasi ja kiskund peoga vasikalt kolm korda karvu ja ütelnud viivat neid lehmale tagasi, et siis lehm ei pea piima kinni. Kuid see polnuvat tõsi, arvab jutustaja, vaid naisel olnud muu nõu; see vasik läind jutustajal raisku, — küllap sel müüjal olnud kahju oma vasikast, kahju anda oma vara, ja sellepärast ta nõidund vasika ära. — Pr [147] (Väga õpetlik näide kahe ebausju juhuslikust kokkupõrkest; küllap vasika müüja tahtis tõsiselt lehma piimajooksu lahti hoida ja võttis vasikalt kolm karvatuttu otsekui kogu vasika asetäitjaks (küllap ta hõõruski oma kodus lehma udaraid karvatuttega, imiteerides piimaimevat vasikat!), — vasika ostja aga seletas seda hiljem kadeduseks, tjah, sellepärast, et ta viis vasika hukkamise kausaalsesse rippuvusse just nimelt karvatuttude kiskumisest ja teps mitte mingist muust põhjusest).

NOORELE HOBUSELE TEEVEEREST LIIVA (S. 128)

Jutustaja olnud Dēlin-talus (L) karjapoisiks ja läind ühel päeval peremehega teed tegema. Peremees rakendand ette noore hobuse, et seda sõidutada. Kui nad jõudnud oma teetükile, siis peremees peatand hobuse, võtnud teeveerest peoga liiva ja riputand seda kolm korda hobusele, öelnud veel jutustajale, ärgu see kõnelgu sellest mitte kellegile. Ja jutustaja polevat kõnelnudki sellest tööpoolest kellelegi kogu oma eluaja, alles praegu ta tegevat seda esimest korda. — L 89 (Kodumulla või -liiva riputamine loomale on harilik maagiline taig ehk „mant'õmi” looma kodu külge manamiseks, et ta ära ei jookseks ega kaoks. Ligemaid kirjeldusi pakub Lnb 452/5, 495/6, 521/2, 537/8. Vrdl. ka järgnevat jutustust).

HOBUSE JA LEHMADE KOJU „MANT'ÕMI”

Lapsena jutustaja veel näind hobuse mantimist. Seda toimetand vana Jurgenberg, kes eland siinsamas Graba-talus (Ir). See vanamees ostnud uue hobuse, kes pole püsind kuidagi kodus. Siis ta võtnud hobuse järgi, vedand kolm korda ümber kaevu ja iga korra järele löönd kaevukoogu otsas oleva kaevupangega hobusele kergelt vastu pääd (kumbapidi vedamist toimetet, seda jutustaja ei mäleta, kas vastu või päri päeva). Laste uudishimulisiks saades vanamees saatnud nad pahaselt minema.

Et lehmad püsiksid karjas koos (eriti kui mõni värskeltostetu on hulgas), võetakse katkutakse ühelt (rahutult) lehmalt natuke karvu ja söödetakse need leivaga teisele lehmale sisse, selle karvu omakorda jälle esimesele jne. — Veel paari aasta eest alles va Graba Kat's teind nõnda oma mullikaga, kes pole püsind karjas. — Ir Lnb 454.

PIHELGAGA LEHMADEPEKS JAANIÖÖL (S. 128 + 129)

(Vrdl. L [112] — vt. § 160)

Jutustaja olnud Krinkõl'-talus (L) poisiks. Jaanipäeva hommikul peremees ajand teda juba ammu enne päikese tõusu üles ja käsknud minna Kāp-naabertalu põllule, kus kasvand üks pihelgapõõsas, üheksa võsu ühest kannust, käsknud minna kolm korda vastu päikest ümber selle kannu, ja kuhu jääb peatuma kolmandal korral, säält kohalt lõigata üks vits ja tuua peremehele koju. Poiss läind ja toondki vitsa. Siis peremees läind lauta ja peksnud selle vitsaga lauta ja vitsutand läbi kõik lehmad ja puha, mis säält olnud (vaat enne päikese tõusu kõik lehmad on ju kodus). Peremees küsind veel jutustajalt, kas keegi ka näind teda vitsa toomisel. Jutustaja vastand, ta polevat näind sel ajal mitte pimedatki inimest kuskil. — Peremees pole läind ise, vaid saatnud poisi sellepärast, et kui peaks juhtuma mõni äpardus, siis see langeks poisi pääle, mitte talle endale, ja just Kāp-tallu ta saatnud sellepärast, et nad kadestand teineteist vastamisi juba ammust ajast. — L 103.

PÕLLU SUITSUTAJA NARRIMINE (S 128)

Sikrõg-külas eland vana perenaine, kes olnud suur nõiduse uskuja. Ta suitsutand igal kevadel oma niite, et kasvaks palju heina, samuti nurmi jaaniöö. Ühel jaaniöö külapoisid läind narritama teda. Ta suitsutand maad ühel põllu veerel, poisid taas teisel. Teinekord poisid tassind Sañt'-talu adra sinna otse talliukse ette. Peremees läind pimedas hobuseid söötma ja komistund talli uksele adra pääle, ehkund ära, joosnud koju ja kogelnud naisele: „Li-Li-Liž me-me-meie le-le-lehmad on ot-ot-otsas!” Kus perenaine lõigand lauda poole — leidnud ainult adra ukse all ja visand selle ära, luband peksta adra puruks-jahuks, kui veel teda narritakse. — Sr 107.

USSIDE ÄRAMANAMINE VIKATIGA (S. 128)

Üks Sikrõg-küla vanamees keetnud kord mihkripäeva õhtul sööki rannal vanas lestadekuivatusköjas ja kuulnud väljas nagu rauakölinat. Ta mõtelnud, mis kurat säält jalul on, tal hakand otse külm „südame all”, kuni lõpuks ta võtnud julguse kokku ja avand ukse, et vaadata. Talle tulnud vastu vana kuuekümnenda aastane oma talu peremees, vedand nõõriga oma järel vana äraniiidetud ahtakest vikatit ja nähes vanameest saand vihaseks kui pikne, hakand sõimama, mees segavat teda. Mees küsind, mis viga. Siis peremees seletand, ta „pannuks ära” (s.t. mananuks ära) kõik ussid oma talust eemale selle vikatiga, kui see mees poleks tulnud vahele ega seganuks tal seda nõidust ära. — Sr 16.

ARMASTUSE SISSESÖÖTMINE (S. 128)

(„Armastuse maagiast” kirjutab Lätis suurepärase artikli K. Straubergs (IMM 1922, lhk. 181/7 ja 277/87)).

1) Kuskil talus eland poissi-tüdrukut, Jõn ja Mari. Mari tahtnud koledasti seda Jaani, ja Jaani ema soovitand pojale kah teda naiseks, kuid poiss pole tahtnud. Siis Mari tarkade inimeste õpetusel küpsetand pisikese kaku ja pannud sinna sisse oma karvu (või kassi karvu?). Ta pakkund kakku Jaanile, see pole aga võtnud, saand aru. Siis Jaani ema salaja võtnud kaku vastu ja söötnud selle siiski pojale sisse. — Kus Jaan hakand jooksuma Mari järel nagu hull. Aga kosind ta pole tüdrukut siiski, saand jällegi tarkelt vasturohtu, mis „teind ta meele taas tagasi”, nagu olnud, ja Mari jäänd „tühjalt”. — V 99.

2) Üks poiss läind kord kõrtsi, kus teenind tüdruk, kes tahtnud koledasti seda poissi. Tüdruk pakkund poisile ühe saia süüa. Kuid hää südamega poiss pole söönd saia ise, vaid viind koju väikesile talulastele, keda väga armastand. Aga kus pärast lapsed pannud karjuma ja nutma alatasa: „Viige meid kõrtsi Liina juurde, viige Liina juurde!” Lõpuks viidudki lapsed kõrtsi Liina manu, ja see pannud oma käe laste pääle, — kohe lapsed saand taas arukaiks ja rahulikkeks ega ole nutnud enam Liina järgi. — Sr 47.

3) Ning suvel 1922 oli nende ridade kirjutajal endal juhus näha, kuis keegi opteerund läti noor lesk jootis liivi poisile sümpaatia maagiliseks esilemanamiseks kohvi sees enda kuupuhastust, nii et poiss jäi sellest otse haigeks (Kr).